

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНОГО УСТРОЮ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Історія Православної церкви на землях війська запорізького привертала увагу ряду науковців, насамперед А. Скальковського, Д. Явор-ницького, О. Апанович, І. Лимана, але через всілякі заборони та обмеження в роки радянської влади і досі залишається багато в чому непро-ясненою. Зокрема, недостатньо зрозумілими залишаються причини формування церковної автономії на Січі, її характер, особливості церковного устрою в цілому. З приводу деяких аспектів даної проблеми ми хочемо висловитися у цьому повідомленні. Тим більше, що недавно було видано фундаментальний том документів з архіву Коша Запорозької Січі, на який будуть нижче подані посилання (Див. : Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. - К., 1998. -Т.1).

Насамперед нагадаємо, що українське козацтво складалося переважно з українців і було виключно православним, якщо іновірець прибував на Січ, то стати членом запорозького товариства він міг не інакше як прийнявши, насамперед, православну віру. Це одне викликало потребу у православному духовенстві на Січі, вже не кажучи про нормальне задоволення релігійних потреб віруючих. Природно, що з часів виникнення козацтва (кінець XV століття) на його землях з'являються православні храми, каплиці, монастирі, їхня чисельність постійно зростає, сягаючи у XVIII столітті кількох десятків. На самій Січі стояла церква Покрова Пресвятої Богородиці, яка була головною на усіх землях війська запорозького. Православне духовенство спочатку перебувало тут сезонно, як і переважна більшість козаків, повертаючись на зиму "на волость". Очевидно, з цього часу становилася традиція приймати на Січ духовенство, (священиків, дияконів) лише на рік, проводячи потім ротацію кадрів. Духовенство, згідно з церковними канонами мало підлягати вищій ієрархії. Це були єпископи і, врешті, Київський митрополит, котрий у свою чергу був номінально залежним від Константинопольського патріарха. За запорозькими переказами король Речі Посполитої Стефан Баторій, проводячи у 1578 році реформу козацтва, передав їм Трахтемирів із монастирем і шпиталем. Таким чином, цей монастир нібито ставав проміжною ланкою між Київською метрополією та Січчу. Потім, як твердить Яворницький, монастир занепав (30-60-ті роки XVII століття) через війни, і запорожці налагодили аналогічні зв'язки з Спасо-Преображенським Межегірським монастирем у Києві. Ця гіпотеза Яворницького поки ще не знайшла належного підтвердження в документах і до того ж залишає відкритим питання про причини прагнення запорожців до церковної автономії. На наш погляд, причини були значно глибшими.

У 1470-1471 роках було зліквідоване останнє (вже автономне) українське державне утворення — Київське князівство. Українська шляхта поступово втрачає свою роль як державотворчого стану (йдеться саме про українську, а не польську державу), швидко полонізується. Особливо виразно цей процес розгорнувся після Люблінської унії 1569 року. За таких умов чільну роль у справі українського державотворення поступово перебирає на себе козацтво, яке у своїх визвольних змаганнях виступає під прапором оборони православної віри. Ситуація в Україні різко загострилася після Берестейської унії 1596 року і переходу в унію київського митрополита Михайла Рогози та більшості єпископів. За таких умов Січ не могла й не хотіла коритися уніатській ієрархії, котра в очах козаків, як і більшості українського народу, була зрадником. Михайло Рогоза і його прибічники поставили себе за межами українського державотворчого процесу наприкінці XVI - XVII століття. Тому Січ посилює контакти з православними патріархами, насамперед з константинопольським та єрусалимським. У 1620-1621 роках, завдяки, насамперед, війську запорозькому було забезпечено відродження православної ієрархії єрусалимським патріархом Феофаном та двома митрополитами, котрі підтримали дану

ініціативу. Новим київським православним митрополитом став Йов Борецький, котрого за його міцні пов'язання із Січчю називали "козацьким митрополитом". Вірогідно саме в цей час (1596-1620-ті роки) Січ налагодила контакт із Межигірським монастирем. Цей вибір не був випадковим. Перехід під покровительство Києво-Печерської лаври Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, або якогось іншого монастиря з гучною славою і впливами навряд чи дав би Кошу можливість досить вільно обходитися з духовенством (робити регулярні ротації, висилати неугодних священиків із Січі тощо). Межигірський монастир був менш славним, водночас і бідним (пізніше він майже повністю залежатиме від матеріальної допомоги Коша) і не міг з такою рішучістю поставити на своєму, як це зробили лаврські або святоми-хайлівські ченці.

Хоча із відродженням православної ієрархії Січ вирішила одну з найактуальніших проблем всієї України, однак, у другій чверті XVII століття вона, очевидно, не відмовилася від тих елементів автономії, які мала у попередній період. З вибухом Національно-визвольної війни українського народу (1648-1658 рр.) і відродженням незалежної Української держави - Гетьманщини, здавалося мав би зникнути ґрунт для попередньої церковної політики Коша, але цього не сталося. Січ, породивши Гетьманщину, поступово переходить до неї у певну опозицію. Це виявилось вже в часи Б. Хмельницького (виступ на Січі Худолія у 1650 році) і особливо в часи Івана Виговського (1658-1659 рр.). Оскільки київський митрополит Діонісій Балабан (1657-1663 рр.) послідовно підтримував Виговського у його справедливій боротьбі проти колоніального наступу Москви, а Січ, внаслідок трагічного розколу українського суспільства, опинилася у жорсткій опозиції проти гетьмана і вона не могла не перенести цю опозиційність на митрополита. До того ж після поразки гетьманських військ під Києвом (1658 р.) митрополит мусив тікати в Чигирин та Корсунь. У 1663 році він помер, а на його місце було обрано Іосифа Нелюбовича Тукальського. На жаль, під тиском короля Яна Казимира та гетьмана П. Тетері частина єпископів не погодилася з цим вибором, воліючи коритися іншому кандидату - Антонію Виницькому. Митрополичий престол у Києві займали місцеблюстителі, а Москва весь час прагнула поставити на ньому свою маріонетку. По смерті митрополита Іосифа у 1675 році ситуація стала особливо тяжкою. Митрополичий престол був вакантний 10 років. За таких умов Кіш волів зміцнювати церковну автономію Запорожжя, не виявляючи особливого зацікавлення боротьбою за митрополичий престол. Тому невідповідно у 1676 році Кіш, в особі кошового отамана І. Сірка, звернувся до Межигірського монастиря направити на Січ уставщика, причому повідомляв про рішення козацької ради надавати монастиреві кошти на утримання шпиталю (№ 48). Коли у 1685 році новим київським митрополитом було обрано Гедеона Чет-вертинського, а у 1685-1686 роках Москва, в порушення церковних канонів підпорядкувала київську митрополію московському патріарху, щоб невдовзі різко зменшити її значення, Січ тим більше не хотіла безпосередньо підлягати митрополиту у церковному відношенні. Більше того, на якийсь час інтереси Січі та Московського уряду і Московського патріарха збіглися. Коли митрополит Гедеон спробував підпорядкувати собі Кіш у церковному відношенні, той звернувся з листом до ігумена Межигірського монастиря Феодосія Васьковського (№ 46). Узгодивши свої дії, Кіш і монастир звернулися із скаргами до царя, гетьмана і до московського патріарха. Останній тут же задовольнив ці клопотання, видавши 5 березня 1688 року грамоту, котрою підтверджував ставропігію Межигірського монастиря (він корився лише патріарху, а не митрополиту) і водночас заборонив київському митрополиту втручатися у церковні справи Січі (№ 45). Однак в період північної війни, коли Російська імперія посилює наступ на Україну, прагнучи поступово знищити українську державність, Січ виявляє все більше незадоволення цим і врешті підтримала антиколоніальне повстання гетьмана Івана Мазепи. Варто відзначити, що Мазепа і його сподвижник Орлик намагалися визволити Україну з-під колоніального гніту Російської імперії і повернути Українську Православну Церкву під номінальну зверхність Константинопольського патріарха. Коли ж на Січ прибув для "увіщування"

ігумен Межигірського монастиря Іродіон Жураківський, причому погрожував запорожцям анафемою, то вони назвали його шпигуном і в свою чергу пригрозили "спалити його в бочці смоляній" (№ 1). Поразка повстання призвела до вимушеного переходу запорожців під турецько-татарську протекцію. Усі зв'язки з лівобережною Гетьманщиною були перервані. Зате були встановлені зв'язки з константинопольським патріархом, на Січ прибувають священники з Константинополя, Афона та Єрусалиму, рідше з Правобережної України, що була під владою Речі Посполитої. Настоятелем Січової церкви був тоді грек архімандрит Гавриїл, поставлений грецьким архієреєм. Лише у 1728 році архімандрита Гавриїла змінив український священник, очевидно з правобережжя. Можливо, це було пов'язано з посиленням промосковської партії, яку очолював кошовий отаман Костянтин Малашевич.

Після повернення запорожців під владу Російської імперії (1734 рік), вони відновили свої зв'язки з Межигірським монастирем, але не допускали занадто великого його впливу, йдучи навіть на порушення загальновизнаних церковних канонів. Так, Кіш відставив від служби священника Івана Терпила у Новому Кодаци (нині - Дніпропетровськ), мотивуючи це його похилими літами. Тільки рішучий протест київського митрополита Рафаїла Заборовського 21 липня 1747 року запобіг цьому (№ 57). Повернувшись під владу Москви, Січ, однак, прагнула зберегти свою автономію і у церковному відношенні. Показовою є відома історія з мілетським єпископом Анатолієм Мелесом. У 1759 році він був на Січі і під час літургії не поминав імені київського митрополита Арсенія, або ж неправильно вимовляв його. Синод засудив єпископа, але Кіш став на його захист. Тільки після позбавлення сану єпископа Анатолія (1760 рік), Кіш змушений був поступитися. Доки існувала Січ - останній, поряд з Гетьманщиною, бастион української державності, доти існувала автономія у церковних питаннях. З ліквідацією Січі Російською імперією у 1775 році була "вирішена" і проблема церковної автономії Січі. Коли ж ліквідувалася Гетьманщина, то в ті ж часи було ліквідовано і Межигірський монастир (1786 р.), якому колонізатори не пробачили зв'язків із запорозькою Січчю.